

Л. М. Вардамацкі

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава

УДК 821.161,3'373,22: 634

НАЗВЫ ПЛАДОВЫХ ДРЭЎ БЕЛАРУСКАГА САДУ НА АГУЛЬНАСЛАВЯНСКІМ ТЭМАТЫЧНЫМ ФОНЕ

Ключавыя словы: лексічны склад мовы, намінацыйная лексіка расліннага свету, назвы плодовых дрэў, паходжанне і структура назваў, кагнітыўны патэнцыял назваў плодовых дрэў.

Намінацыі «жывой прыроды» – надзейны і аб'ектыўны сведка розных працэсаў, якія працякалі ў гісторыі фарміравання беларускага і іншых славянскіх народаў, бо ўзаемадзеянне з акаляючым светам, з жывой прыродай было ўмовай самага існавання чалавека. Вывучэнне такіх намінацый крые ў сабе значны кагнітыўны патэнцыял для вывучэння гісторыі беларускага народа. У артыкуле разглядаюцца асаблівасці намінацый асноўных плодовых дрэў Беларусі ў супастаўленні з назвамі ў іншых славянскіх мовах. Гэта дае магчымасць вызначыць агульныя і спецыфічныя рысы раслінных намінацый у розных славянскіх мовах, выявіць асаблівасці і заканамернасці такіх намінацый, а таксама гісторыю пранікнення адпаведных плодовых раслін у Беларусь, а іх назваў – у беларускую мову.

L. M. Vardamatsky

Vitebsk State University named after P. M. Masherova

NAMES OF FRUIT TREES OF THE BELARUSIAN GARDEN ON A GENERAL SLAVIC THEMATIC BACKGROUND

Key words: lexical composition of the language, nominative vocabulary of the plant world, names of fruit trees, origin and structure of names, cognitive potential of names of fruit trees.

Nominations of “living nature” are a reliable and objective witness of various processes that took place in the history of the formation of the Belarusian and other Slavic peoples, because interaction with the surrounding world, with living nature was a condition of human existence itself. The study of such nominations contains significant cognitive potential for studying the history of the Belarusian people. The article examines the peculiarities of the names of the main fruit trees of Belarus in comparison with the names in other Slavic languages. This makes it possible to determine the general and specific features of plant names in various Slavic languages, to reveal the peculiarities and regularities of such names, as well as the history of the penetration of the corresponding fruit plants into Belarus, and their names into the Belarusian language.

Лексічны склад мовы – найкаштоўнейшая і часта адзіная крыніца вывучэння гісторыі народа, яго ўзаемадзеяння з прыродай, акаляючым светам і з іншымі народамі ў розных галінах грамадскага жыцця. Зразумела, што не любая лексіка і не любыя тэматычныя групы слоў любой мовы ў аднолькавай ступені нясуць у сабе гістарычна кагнітыўную інфармацыю. Найбольш надзейным і аб'ектыўным, на думку шматлікіх даследчыкаў, сведкам розных працэсаў, якія працякалі ў гісторыі фарміравання беларускага, рускага, іншых славянскіх народаў і іх моў, з'яўляецца намінацыйная лексіка «жывой прыроды». Узаемадзеянне з акаляючым асяроддзем, з жывой прыродай, якая і карміла, і лячыла, і давала духоўныя сілы, было ўмовай самага існавання чалавека. Таму чалавек старанна вывучаў гэты навакольны свет, фіксуючы веды аб ім у адпаведных намінацыях. На гэта звяртала ўвагу яшчэ Э. Ажэшка, якая шмат старонак сваёй працы “*Ludzie i kwiaty nad Niemnem*” (“Людзі і кветкі над Нёманам”) прысвяціла беларускім народным назвам розных раслін. Апісваючы побыт беларускага сялянства ў сярэдзіне XIX стагоддзя, яна адзначае дзіўную, на яе погляд, рэч: большасць людзей, з якімі яна сустракалася ў сваіх экспедыцыях, не ўмелі ні пісаць, ні чытаць, але вельмі добра ведалі велізарную колькасць назваў розных раслін, якія растуць у іх краях (паўночны захад сучаснай Беларусі – Л.В.). Яны маглі падрабязна і з захапленнем раскажыць пра ўласцівасці гэтых раслін, калі і як іх можна ўжываць, у якіх мэтах. Апісваючы, ў прыватнасці, сустрэчу з адным з сялянскіх хлопцаў, падчас якой яна цікавілася мясцовымі назвамі раслін, яна запісала: «Гэта быў цяжка адкрываны, але сапраўдны мех ведаў аб мясцовай флоры» [1, с. 690].

Убачаныя, падгледжаныя, выяўленыя ў выніку шматвяковага досведу змястоўныя вонкавыя ці ўнутраныя асаблівасці расліны клаліся ў аснову яго намінацыі. У розных людзей або народаў на першы план маглі выступаць розныя вонкавыя якасці ці карысныя ўласцівасці шматлікіх раслін. З цягам часу веды аб магчымасцях іх выкарыстання ў жыцці людзей паглыбляліся, што прыводзіла да з'яўлення новых варыянтаў назваў. У гэтым прычына таго, што многія расліны прадстаўлены некалькімі варыянтамі назваў як у розных роднасных мовах, так і ўнутры кожнай са славянскіх моў.

Менавіта таму намінацыйная лексіка расліннага свету дае магчымасць атрымаць найбольш поўную інфармацыю аб асаблівасцях светапогляду і светаўспрымання носьбітаў мовы ў эпоху фарміравання такой лексікі. А гістарычныя змены ў складзе і структуры “раслінных намінацый”, як і іх тэрытарыяльных асаблівасцей, даюць адпаведна магчымасць гаварыць аб змяненнях адносін “чалавек – прырода”, аб паглыбленні і пашырэнні ведаў чалавека аб прыродзе і магчымасцей выкарыстання яе элементаў у гаспадарчай дзейнасці [2; с. 272] Аналіз асаблівасцяў такіх назваў (як міждыялектных, так і міжмоўных) дае

магчымасць гаварыць аб агульных гістарычных крыніцах нашых народаў і моў, пазнейшых міжмоўных кантактах, асаблівасцях і ўмовах іх жыцця, гістарычнай агульнасці і паступовых разыходжаннях.

Разгледзім гэта на прыкладзе групы беларускіх слоў-назваў пладовых раслін беларускага саду ў супастаўленні з назвамі ў іншых усходне-, паўднёва- і заходнеславянскіх мовах. А прыклады са старажытнарускіх тэкстаў, у якіх прадстаўлена аналізуемая лексіка, даюць нам магчымаць разглядаць гэтыя назвы і на шырокім гістарычным фоне.

Зразумела, што колькасць відаў пладовых раслін і адпаведных назваў у розных славянскіх мовах адрозніваецца ў адпаведнасці з кліматычнымі асаблівасцямі кожнай краіны. Таму мы вымушаны акрэсліць кола разглядаемай лексікі групай гістарычна агульных назваў, што ў пэўнай ступені можна вызначаць па наяўнасці / адсутнасці лексемы ў “Матэрыялах да слоўніка старажытнаруускай мовы” І. І. Сразнеўскага.

Спіс такіх намінацый акрэслены і не адрозніваецца разнастайнасцю.

Яблыня, лац. *malum*: руск. яблоня; укр. яблуня; блг. ябълка; срб. дрво јабуке; слвн. *jablana*; плск. *jabłoń*; чшск. *Jabłoń*; Сразн. аблань, яблань, яблонь: «Акы аблань посрѣдѣ дрѣвь» (тут і далей па тэксту прыклады старажытных тэкстаў па тэхнічных прычынах перадаюцца спрошчанай графікай).

Груша, лац. *pirum*: руск. укр. блг. круша; срб. крушка; слвн. *hruška*; плск. *gruszka*; чшск. *hruška*; Сразн.: груша, круша, хруша: «Ему же пророчено имя Аниш, рекше круша», «Капоуста же солона безъ масла и хроушѣ», 1193 г.

Слива, лац. *prunus*: руск. слива; укр. слива; блг. слива; срб. шљива; слвн. *sliva*; плск. *śliwa*; чшск. *Švestka*; Сразн.: слива: «Аще сливы обряцются, сварятъ и ты...»

Рябина (чырвоная, звычайная), лац. *Sorbusaucuparia*: руск. рябина (красная); укр. горобина (червона); блг. яребица, червена офика, роуэн; срб. црвени рован; слвн. *rdeča rowan*; плск. *czerwona jarzębina*; чшск. *červený jeřáb (strom), (jeřabina, jeřabiny)*; Сразн.: рябинька (ребинька), уменьш. от сл. рябина: «По Щепетиньевской дорозе, да на ребинку, да на дубки...».

Рябина чарнаплодная (аронія), лац. *Aroniamelanocarpa*: руск. рябина черноплодная; укр. Горобина чорноплідна; блг. арония; срб. ароніја; слвн. *aronija*; плск. *aronia*; чшск. *aronie*. У слоўніку Сразнеўскага слова не прадстаўлена.

Вішня, лац. *cerasus*: руск. вишня; укр. вишня; блг. череша; срб. Трешња; слвн. *Šešnja*; плск. *wiśnia*; чшск. *Třešeň*; Сразн.: Вишнья, назоўнік у форме Н.скл. не зафіксаваны, але ў тэкстах сустракаем прыметнік *вишьявыи*.

Чарэшня, лац. *prunusavium*; руск. черешня; укр. черешня; блг. череши; срб. трешње; слвн. *šešnje*; плск. *wiśnie*; чшск. *třešně*. Сразн.: «черешья, черошня, чрѣшья: «И дрeвеса много овощнаа стоятъ

бес числа... и яблони, и черешни» (варианты – чересіе, чернишіе). «Бяше же доубъ великъ сѣрослѣся съ чрешнею» (з «Жит. Konst. филос.).

Як бачым, з зусім невялікага пераліку фруктовых дрэў, на стала пасяліўшыхся сёння ў садах Беларусі, на самой справе, мяркуючы па гісторыі і геаграфіі распаўсюджання і структуры іх назваў, толькі тры можна аднесці да агульнаславянскіх. Гэта *яблыня*, *груша* і *сліва*. І, адпаведна, назвы іх пладоў – *яблык*, *груша*, *сліва* (з улікам гістарычных фанетычных працэсаў, якія адбіліся ў кожнай з трох падгруп славянскіх моў ужо пасля распаду агульнаславянскага моўнага адзінства). Такая асаблівасць можа быць патлумачана наступным чынам. Як вядома, найбольш абгрунтаваным на сённяшні дзень з’яўляецца сцверджанне, што прарадзіма славян – арэал ад паўночных рэгіёнаў Цэнтральнай Еўропы да верхняга Падняпроўя і да Палесся на поўдні. А гэта тэрыторыя больш суромага клімату і, як вынік, меншай разнастайнасці пладовых раслін, плады якіх з’яўляліся важкай часткай небагатага харчовага набору славян агульнаславянскага перыяду, аб чым можна меркаваць па зместу прыведзеных вышэй цытат са старажытных тэкстаў са слоўніка І. І. Сразнеўскага.

І наадварот, агульнасць для ўсіх славянскіх моў менавіта гэтай групы назваў (раслін паўночнага рэгіёна) – важнае сведчанне на карысць гіпотэзы Т. Лер-Сплавінскага ў адносінах да вызначэння агульнаславянскай прарадзімы і этнагенезу славян.

Агульнаславянскай трэба лічыць і назву **рабіна** (у адносінах да рабіны звычайнай, чырвонаплоднай). Але, верагодна, у сілу пачатковай абмежаванасці ўжывання яе пладоў (ягад) у штодзённым жыцці, агульнанародная ўвага не канцэнтравалася на адзінай форме яе назвы. Варыянтнасць назвы гэтай расліны ў розных мовах больш істотная, але амаль ва ўсіх мовах праследжваецца агульны гістарычны карань –*рѣб-/-роб-/-реб-/-rzqb-/- rzęb-*. Але для балгарскай мовы слоўнікі зафіксавалі, акрамя назвы з агульнаславянскім корнем – *яребіца*, яшчэ дзве – *червена офіка* і *роуэн*. У сербскай – *рован*, у славенскай – *rowan*.

Назвы *роуэн* (блг.), *рован* (срб.), *rowan* (слвн.) супадаюць з англ. *rowan*. Але сцвярджаць, што ў паўднёvasлавянскіх мовах гэта англійскае запазычанне, падстаў няма. Тут больш лагічным было б прапанаваць іншае тлумачэнне. Навуковая лацінская назва рабіны звычайнай – *sorbus aucuparia*, дзе *sorbus* – ‘рабіна’, *aucuparia* ад лац. *avis* – птушка і *capere* – ‘прыцягваць’, ‘лавіць’, што літаральна можна перакласці як ‘рабіна, якая прыцягвае птушак’. Менавіта такую з’яву мы і назіраем позняй восенню і зімой на дрэвах рабіны.

Аднак пры перакладах агульных тэкстаў з сучаснай мовы на лацінскую (і з познелацінскай на сучасную) «рабіна» ўжо перадаецца словам «*rowan*». А гэта дае падставу меркаваць, што акрамя прынятых у біялогіі лацінскіх навуковых тэрмінаў для абазначэння рода «рабіна»

(*sorbus*) і віда «рабіна звычайная» (*sorbus aucuparia*), у распаўсюджанай у Сярэднявеччы ў Еўропе народнай латыні была вядомая назва «gowan», якая ўжывалася ў тэкстах бытавога характару. Напрыклад, белар. «У садзе зацвіла рабіна», у лац. «*Floret in horto Rowan*» І менавіта гэта, нетэрміналагічная лацінская назва рабіны замацавалася як у паўднёvasлавянскіх мовах, так і ў англійскай.

Што датычыцца паходжання балгарскай назвы рабіны – *ofika*, то гэта пытанне яшчэ чакае свайго даследчыка.

Назва «рабіна чарнаплодная», шырока вядомая сёння на Беларусі, у тым ліку і дзякуючы прызнаным лекавым уласцівасцям яе пладоў, ужываецца яшчэ толькі ў рускай і ўкраінскай мовах. Іншым славянскім мовам такая назва невядомая. Адсутнічае назва «чарнаплодная рабіна» і ў даведніку «Определитель растений Белоруссии» 1967 года. Гэта сведчыць, што ў якасці акультуранай расліны рабіна чарнаплодная з’явілася ў садах Беларусі зусім нядаўна, толькі ў другой палове XX стагоддзя.

У іншых славянскіх мовах для падобнай расліны ўжываецца назва «аронія» («*aronia*»), лац. *Arónia melanocarpa*. І тут знаўцы жывой прыроды нас папярэджваюць: не варта блытаць аронію з «Чарнаплоднай рабінай», «Чарнаплодкай Мічурына» ці «Ароніяй Мічурына», якая на самой справе з’яўляецца вынікам скрыжавання «Ароніі чарнаплоднай» і «Рабіны звычайнай» і якая адносіцца да гібрыднага роду. Упершыню І.В. Мічурын пасадзіў яе ў сябе ў 1892 г. Так аронія чарнаплодная апынулася не ў батанічным, а ў пладовым садзе, толькі ўжо пад назвай «рабіна чарнаплодная».

Назвы *вішня* і *чарэшня*, як і расліны, да якіх адносяцца гэтыя назвы, прыйшлі ў беларускую (і рускую) мовы значна пазней, але яшчэ да XI стагоддзя – пачатку актыўнага развіцця пісьменства на ўсходнеславянскіх землях, бо, мяркуючы па прыкладах са слоўніка І.І. Сразнеўскага, ужываюцца ўжо ў ранніх тэкстах. Так, назва *чарэшня* ўпершыню сустракаецца ў «Жыцці Канстанціна Філософа» – творы, напісаным у IX стагоддзі на стараславянскай мове і распаўсяюджаным па ўсходнеславянскіх землях у больш позніх царкоўнаславянскіх спісах.

Непасредна назва *вішня* ў слоўніку І.І. Сразнеўскага адсутнічае, але неаднаразова ва ўрыўках з тэкстаў сустракаюцца вытворныя ад яго прыметнікі: «*Одеяния ови багряни бархаты, а друзи вишневые бархаты*». Па сведчанні іншых крыніц (гл.: Семёнов, А. В. *Этимологический словарь русского языка*), назва *вишня* ўпершыню сустракаецца ў рускай мове толькі ў XV ст.

Гісторыя гэтых назваў і іх прыход ва ўсходнеславянскія мовы звязаны з часам паступовага прасоўвання славян на поўдзень і знаёмствам з новымі раслінамі больш мяккага клімату, да якіх адносіліся, у прыватнасці, і *вішня*, і *чарэшня*. Але славянскія народы, утварыўшыя

паўднёвую падгрупу, сутыкнуўшыся з новай раслінай, прынялі назву *чарэшня* (з мясцовымі варыянтамі). Гістарычна такая ж – *třešně* – назва і ў чэхаў – заходніх славян, якія, аднак жа, займаюць больш паўднёвую тэрыторыю ў параўнанні з палякамі, у мове якіх гэтая ж культура называецца *wiśnie* і адпавядае беларускай і рускай назвам.

Можна выказаць меркаванне, што ў аснове паўднёvasлавянскай назвы *чарэшня* (і яе варыянтаў у розных мовах) ляжыць яе лацінская назва *ceresia*, альбо грэчаская *kerasos* (успомнім гістарычнае чаргаванне *к* // *ч*; параўн. для прыкладу і англ. *cherry*).

На этымалогію назвы *вішня* адзінай думкі сярод моваведаў сёння няма. На думку адных даследчыкаў, гэтая назва з’яўляецца спрадвечна славянскай і ўтворана ад агульнаславянскай асновы. На думку іншых, яна ўяўляе сабой запазычанне з нямецкай, куды, у сваю чаргу, трапіла з позне-лацінскай, дзе мела выгляд *viscum* і значэнне ‘*птушыны клей*’.

У сучасным беларускім фруктовым садзе растуць і *вішні*, і *чарэшні*. І назвы гэтыя немагчыма зблытаць, бо для сучаснага беларуса яны называюць падобныя, але розныя па сваіх уласцівасцях плады.

Спіс умоўных скарачэнняў

лац. – лацінскае,
руск. – рускае,
укр. – украінскае,
блг. – балгарскае,
срб. – сербскае,
слвн. – славенскае,
плск. – польскае,
чшск. – чэшскае,
Сразн. – Срезневский И. И.

Літаратура

1. Orzeszkowa, E. Ludze Ikwiatynad Niemnem / E. Orzeszkowa // Wisła, 1888. – Т. II. zeszyt 4. – S. 675-703.
2. Вардомацкий, Л. М. Названия некоторых цветочных и травянистых растений в белорусском языке на диалектном и общеславянском фоне / Л. М. Вардомацкий // Региональная ономастика: проблемы и перспективы исследования : сборник научных статей / сост.: А. М. Мезенко [и др.] ; под науч. ред. А.М. Мезенко. – Витебск : ВГУ имени П.М. Машерова, 2022. – 408 с. (с. 272 – 276).
3. Срезневский, И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – [Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://oldrusdict.ru/dict.html>. – Дата доступа: 24.09.2024.
4. Определитель растений Белоруссии / Под общ. ред. Б. К. Шишкина, М. П. Томина, М. Н. Гончарика. – Минск, 1967. – 872 с.